

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, December 2017, 21 (2): 1323-1354

İlk Dönem Vehhâbî Düşüncesinde İctihadın Konumu ve Fikhî

Bir Mezhebe Bağlılığın Manası

*The Status of İjtihād in the Early Period of Wahhābī Thought and the Meaning
of Commitment to a Madhhab on Fiqh*

Kerime Cesur Turhan

Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Ü., İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı.

Assistant Prof., Artvin Coruh U., Faculty of Theology, Depart. of Islamic Law.

Artvin, Turkey

kerimecesur@artvin.edu.tr

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0002-7357-4852>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 21 Nisan/April 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 11 Kasım/November 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık/December 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Cilt / Volume: 21 **Sayı / Issue:** 2 **Sayfa / Pages:** 1323-1354

DOI: <https://doi.org/10.18505/cuid.307556>

Atıf/Cite as: Turhan, Kerime Cesur. "İlk Dönem Vehhâbî Düşüncesinde İctihadın Konumu ve Fikhî Bir Mezhebe Bağlılığın Manası-The Status of İjtihād in the Early Period of Wahhābī Thought and the Meaning of Commitment to a Madhhab on Fiqh". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 21, sy. 2 (Aralık/December 2017): 1323-1354. doi: 10.18505/cuid.307556.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi-Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

Bir Mezhebe Bağlılığın Manası

Öz: Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb (ö. 1206/1792) içtihat kapısının açık olduğunu söyleyenlerin tarafında yer alır. Ona göre hakikatin bilgisinin devamı içtihadın devamlılığına bağlıdır ve her dönemde, o dönemin sorunlarına uygun şekilde nasları yorumlayacak müçtehitler bulunur. Sonraki ulemâ da içtihatla ilgili düşünceleri bu zeminde geliştirmiştir. Vehhâbî düşüncesi; mezhebi, sistematik bir bütün olarak tarif etmez. Onlara göre mezhep içtihadı konu olabilen meselelerde müçtehitlerin delile dayalı olarak tercih ettikleri hükümdür. Bu yaklaşımla “Mezhebimiz Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) mezhebidir” sözünden ne kastedildiğini anlatmaya çalışmışlardır. Bu kabul edişin diğer mezhep mensuplarının yaptığı gibi mezhep imamlarının sözlerinin Kitap ve sünnetin önüne geçirilmesi anlamındaki taklit olmadığı ileri sürülmüştür. Gerek Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb, gerekse tabileri içtihat, mezhep, taklit, ittiba, ihtilaf hususundaki düşüncelerini Hanbeli mezhebi, İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbnü’l-Kayyim’in (ö. 751/1350) kullandığı delillere dayandırarak temellendirmişlerdir. Bizim bu makaledeki amacımız ise Vehhâbî düşüncesini oluşturan ilk kaynaklarda içtihat, taklit, mezhep, ihtilaf gibi mevzulara nasıl yaklaşıldığını tespit etmektir. İlk dönem Vehhâbî kaynaklarında ıstılahî anlamda fikhî tanımlamalar bulmak mümkün değildir. Konular ya bir sorunun/fetvanın ya da bir eleştirinin cevabı çerçevesinde ele alınmıştır. Bu sebepten dolayı yöntemimiz ilk dönem düşünürlerin görüşlerinden hareketle “İlk Dönem Vehhâbî Düşüncesinde İctihadın Konumu ve Fikhî Bir Mezhebe Bağlılığın Manası” ilgili bir sonuca ulaşmak şeklinde olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vehhâbî, İctihat, Mezhep, İhtilaf, İttiba, Taklit, Taassup.

The Status of İjtihād in the Early Period of Wahhābī Thought and the Meaning of Commitment to a Madhhab on Fiqh

Abstract: The founder of Wahhabism, Muhammad ibn ‘Abd al-Wahhāb (d. 1206/1792), is on the side of those who advocate that ijtiḥād’s gate is open. In his thought, the continuity of knowledge about the truth is based on the sustainability of ijtiḥād, and in every period, there have been mujtahids to interpret the naṣṣ in consistent with the issues. The later scholars have developed the thoughts related to ijtiḥād on this platform. Wahhābī thought does not describe

madhhab as a systematic integrated approach. According to them, the madhhab is the hukm that were made within the discretion of mujtahids on the basis of naşş on the issues open and free to ijtihād. With this approach, they have tried to explain what refers to the word of “Our madhhab is the one of Aḥmad b. Ḥanbal (d. 241/855)”. It has been suggested that this acknowledgment does not mean taqlid that the words of madhhab imāms are replaced with the Qur’ān and Sunna just as some other members of madhhab do so. Either Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb or his disciples have based their own opinions of such as ijtihād, madhhab, taqlid, ittibā’ and ikhtilāf upon the proofs that Ḥanbalī Madhhab, Ibn Taymiyya (d. 728/1328) and Ibn Qayyim (d. 751/1350) used. Our aim in this study is to determine how the issues regarding such as ijtihād, taqlid, madhhab, ikhtilāf, etc. were examined in the primary sources that formed Wahhābī thought. In the early period Wahhābī sources, it is not possible to find definitions of Islamic law in technical terms. Topics have been dealt with within the framework of the answer to a problem/fatwā or a criticism. For this reason, our method will be based on reaching a conclusion about "The Status of Ijtihād in the Early Period of Wahhābī Thought and The Meaning of Commitment to a Madhhab on Fiqh." in the light of the opinions of the first period thinkers.

Keywords: Wahhābī, Ijtihād, Madhhab, Ikhtilāf, Ittibā’, Taqlid, Ta’aşşub.

SUMMARY

The connection and similarity of the Wahhābī movement, which started in the Islamic world at a time close to the time when the reform ideas appeared, have been hesitantly welcomed for a few reasons. The fact that members of the Wahhābī movement are intolerant in terms of reform in people’s beliefs, and they use the concept of *takfir*, are chief among these reasons. Another reason is that Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb (d. 1206/1792) does not accept any religious discipline and individual as an authority. The reactions and discourses developed by Wahhābī thinkers against the established practices of faith, *ijtihād*, *taqlid* and denominationalism has brought many objections and criticism.

The founder of Wahhabism, Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb, is on the side of those who advocate that *ijtihād*’s gate is open. In his thought, the continuity of knowledge about the truth is based on the sustainability of *ijtihād*, and in

every period, there have been *mujtahids* to interpret the *nass* in consistent with the issues. According to him, in a number of controversial cases where no right path has been declared in the *naṣṣ*, all the efforts of a believer should be focused on understanding the command of God and his messenger and act accordingly. Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb does not seek the condition of being a *mujtahid* to understand the Qur’ān and the sunna. He therefore opposed those who claimed that it is imperative for non-mujtahids to *taqlid* a madhhab to understand the provisions of religion. According to him, everybody who has the ability to understand the Qur’ān and the sunna must make *ijtihād*. Blind allegiance to man-made law against the teachings of God and the Qur’ān is a type of shirk (to attribute a partner to God). *Fuqahā’* are human and not infallible. The ‘*ulamā’* that followed also developed their thoughts about *ijtihād* and *taqlid* on this ground.

The Wahhābīs say that they do not completely reject the *taqlid* of the ‘*ulamā’*, but what they do not accept is no one, except the absolute *mujtahid*, can perform *ijtihād*. Differentiating *ittibā’*, which means accepting an opinion based on evidence, from *taqlid* despite the evidence, the Wahhābī ‘*ulamā’* have defined the criteria of issuing or accepting a fatwā as performing *ijtihād* and *ittibā’* to those who have evidence of the Qur’ān and the sunna, or to the remarks of the scholars who are eligible for the Qur’ān and the sunna.

According to the Wahhābīs, neither *ijtihād* nor *taqlid* on the issues of ‘*aqā’id*’ is permissible in religion. The individual must learn what God and His messenger commands and forbids in terms of ‘*aqā’id*’ and worshipping. Ibn ‘Abd al-Wahhāb accepts that *taqlid* in *furū’ al-fiqh* is permissible in absolutely necessary situations such as not being able to reach sources from various views, and not having the time to evaluate these sources.

According to Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb, the notion that the dispute of ‘*ulamā’*’ is a blessing is superstitious. According to him, the alliance and agreement of ‘*ulamā’*’ is a deed, and their unity is a blessing. Despite this, the way to be followed in a matter of dispute is not in the madhhab views but the presentation of the matter in the Qur’ān and the sunna. Defining the field of dispute, Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb said that the predecessor and the successor disagreed in the matters of *furū’ al-fiqh* that were not declared in the *naṣṣ*; and in such affairs, the duty of the believer is to investigate what is the covenant of God and His messenger, and to show respect for the ‘*ulamā’*’ even if it is mistaken. However,

according to him, showing respect to the 'ulamā' is not saying "they know better than us" despite the presence of evidence in matters of dispute.

Wahhābī thought does not describe madhhab as a systematic integrated approach. According to them, the madhhab is the *ḥukm* that were made within the discretion of *mujtahids* on the basis of *naṣṣ* on the issues open and free to *ijtihād*. With this approach, they have tried to explain what refers to the word of "Our madhhab is the one of Aḥmad b. Ḥanbal (d. 241/855)" It has been suggested that this acknowledgment does not mean *taqlīd* that the words of madhhab imāms are replaced with the Qur'ān and the sunna just as some other members of madhhab do so. Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhāb and his followers emphasize in many places the movement is not a fifth and a new madhhab, they are members of the Ḥanbalī madhhab and they do not direct anyone to any organization in the form of *fiqh*, *kalām*, or *ṣūfī*. However, they say that madhhabs are not religion, and even if a new madhhab is aimed, this is not a problem. Although an emphasis of being part of the Ḥanbalī madhhab is made without sectarian fanaticism, it is stated that it is imperative to take the views of other madhhabs where the evidence is strong. With the emphasis of being part of the Ḥanbalī madhhab, they support their discourse of not being a new madhhab. However, the general description of the Ḥanbalī madhhab has a stricter approach regarding the way of accepting and using mental and transitional evidence than the other madhhabs. Accordingly, the Wahhābīs are described by a stricter version of the description.

Muḥammad ibn 'Abd al-Wahhāb used their methodology to arrive at judgments instead of taking the specific provisions of the madhhabs, and accepted the adoption of provisions and refused bigotry and the madhhabs are authorities almost equal to God. The Qur'ān, the sunna and *ijmā'* (consensus) were accepted as the primary authorities and the four madhhabs were not denied as long as they were not contrary to majority of Muslim community. The Wahhābīs, who follow Ibn Taymiyya (d. 728/1328) on the matter of practicing according to a judgment of another madhhab in the presence of evidence, believe that changing a madhhab without any reason or for worldly reasons is not permissible in religion.

Although the Wahhābīs do not display a clear attitude on denying madhhabs, they have developed a supra-madhhabs approach with the thoughts of

direct access to the *hukms* and accepting the *hukm* of any madhhab as long as the *hukm* is in accordance with the evidence. As a matter of fact, one of the criticisms made in this respect is that they take the views from other madhhabs that suit them, and reject the others.

The Wahhābī ‘*ulamā*’ of the first periods shaped their opinions on issues such as *ijtihād*, *taqlid*, madhhab, *ittibā*’, and *ikhtilāf*, based on the evidences used by the Ḥanbalī madhhab, Ibn Qayyim (d. 751/1350) and especially Ibn Taymiyya. For this reason, it is not possible to say that they have a thought system of their own. Taking this fact into consideration, it seems possible to collect the approach of the method of almost all Wahhābī thinkers in issues that are the subject of this article under three items. First, the necessity of those with strength and ability to perform *ijtihād* to understand religious provisions; second, solving issues of dispute based on the Qur’ān and the sunna; and third, the presence of evidence overruling any kind of madhhab view.

GİRİŞ

XVIII. yüzyılda İslām topraklarının hemen her yerinde öze dönüş söylemiyle yeniden inşa düşüncesi yeşermeye başlamış; XIX. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1179/1765) içtihat düşüncesiyle Hindistan’da, İsmâil es-San’ânî (ö. 1182/1768) ve Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1248/1832) Yemen’de, Osman b. Fûdî (ö. 1233/1817) Batı Afrika’da, Muhammed b. Ali es-Senûsî (ö. 1276/1859) Kuzey Afrika’da ve Muhammed el-Mehdî (ö. 1303/1885) Sudan’da farklı yaklaşımlı ihya düşünceleriyle ortaya çıkmışlardır.¹ Bu ıslah düşüncelerinin ortaya çıktığı dönemlere yakın bir zamanda başlayan Vehhâbî hareketinin onlarla bağı ve benzerliği tereddütlerle karşılaşmıştır. Bu tereddüdün birkaç sebebi vardır. Temelde diğer ıslah hareketleriyle aynı söylemlere sahip Vehhâbî hareketinin özellikle insanların inancının ıslahı konusunda Sünnî geleneğin kabullerini dışlayan bir tavırla daha katı, toleranssız olmaları ve

¹ Fazlurrahman, *İslām*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın (Ankara: Selçuk Yay. 1981), 242-266; Eyyüp Said Kaya, “Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdîd”, *İslām Araştırmaları Dergisi* 25 (2011): 27-50; Rifat Türkel, “Suûdî Arabistan Dışında Vehhâbilik Etkisi (19 ve 20. yüzyıl)”, *Selefilik* içinde (Konya: y.y., 2016), 115-136; Hakan Atalay, *İslahat Hareketleri ve Selefilik* (Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2016), 22-48; Özgür Kavak, *Şah Veliyyullah Dihlevî’nin İctihad Anlayışı* (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002), 2.

tekkir kavramını çok fazla kullanmaları bu sebeplerin başında gelmektedir. Bu tutumun en belirgin sonucu kabirlerin, türbelerin, kubbelerin kısacası Allah'tan başka tâzim edilen her şeyin tahrip edilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Bu da günümüze kadar Vehhâbî hareketini tanımlayan en belirgin özellik olmuştur. Diğer bir sebep ise Muhammed b. Abdülvehhâb'ın hiçbir dinî disiplini ve kişiyi otorite olarak kabul etmemesidir. Vehhâbî hareketinin inanca ilişkin yerleşik uygulamalara, içtihadı, taklide, mezhep taassubuna karşı geliştirdiği tepki ve söylemler, birçok itirazı ve eleştiriyi beraberinde getirmiştir.

1. İCTİHAT VE TAKLİT

1.1. İctihat ve Taklidin Mânası ve Sahası

Kelime olarak "güç, takat, bütün gücünü kullanmak, çaba göstermek, ısrarlı olmak, zahmet çekmek" anlamlarına gelen içtihat, cehd kökünden türemiş olup "bir konuda elden gelen çabayı sarfetmek, bir şeyi elde edebilmek için bütün gücünü harcamak" demektir.² Âyetlerde içtihat kelimesi geçmeyip cehd, sözlük manası ile kullanılmıştır (el-Maide 5/53; el-En'am 6/109; et-Tevbe 9/79). Hadislerde ise "kâdıların ve yöneticilerin hükme varmak için olanca güçlerini kullanmaları, dinî hükmü anlamak ve tatbik etmek"³ gibi manalarda kullanılmıştır. Fıkıh tarihi boyunca farklı şekillerde tarif edilen içtihat zamanla gelişerek değişmiş "nassın lafız ve mânasından hareketle, nass bulunmadığında da çeşitli istinbat metotları kullanılarak şer'î hüküm hakkında zanni bilgiye ulaşma çabasının genel adı" şeklindeki tanımla son halini almıştır.⁴

İlk dönem Vehhâbî kaynaklarında ıstılahî anlamda fikhî tanımlamalar bulmak mümkün değildir. Konular ya bir sorunun/fetvanın ya da bir eleştirinin cevabı çerçevesinde ele alınmıştır. Bu anlamda içtihadın da terim mânasıyla tarifi yapılmamıştır. Ancak Muhammed b. Abdülvehhâb, içtihadın hangi şartlarda kabul edileceğini ele alırken "فينبغي للمؤمن أن يجعل همه وقصده معرفة أمر الله ورسوله في مسائل الخلاف، والعمل بذلك" ifadesini kullanmaktadır ki; ifade içtihadın ilk tanımlarıyla benzerlik arz-

² Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, c. 3 (Beyrut: Dârü Sâdır, t.s.), 133-135.

³ Buhârî, "İ'tisam", 13, 21; Müslim, "Akziyye", 1716; Ebû Davûd, "Akziyye", 11; Tirmizî, "Ahkâm" 3.

⁴ Hayreddin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1996), 14-16; Yunus Apaydın, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 21 (Ankara: TDV Yay., 2000), 432.

mektedir. Tanımdaki “ihtilaflı meseleler”in kapsamı, içtihadın kabul edilip edilmemesinde kilit rolü oynamaktadır. İbn Abdülvehhâb’a göre naslarda doğruluğu beyan edilmemiş bir takım ihtilaflı meselelerde bir müminin bütün gayretini Allah ve Resûlü’nün emrini öğrenmeye sarfetmesi ve onunla amel etmesi gerekir. Ona göre, ulemânın bu tür meselelerde hata etmesi mümkündür. Böyle bir hata durumunda onlara saygı gösterilmeli, ancak Allah’ın hüküm verme yetkisine ortak edilmemelidir. Yani ‘Allah ve Resûlü şöyle buyurdu’ ifadesinin karşısında ‘âlimlerimiz bizden daha iyi bilir’ demek kabul edilemezdir. Bu sebepten kul için en önemli ve kendisi için en faydalı şey dinin kaidelerini ayrıntısıyla öğrenmesidir.⁵ Muhammed b. Abdülvehhâb Kur’an ve sünneti anlamak için müçtehit olmak gerektiğini o yüzden müçtehit olmayanların dinin hükümlerini anlamak için bir mezhebi taklit etmesinin şart olduğunu iddia edenlere karşı çıkmıştır. Ona göre müçtehit olmayanlar da Kur’an ve sünneti anlayabilir.⁶

İctihat kapısının açık olduğunu söyleyenlerin tarafında olan Muhammed b. Abdülvehhâb’ın bu düşüncesinin XVIII. asırda yenilikçi, reformcu, içtihadın canlandırılmasını amaçlayan birçok hareketin de esin kaynağı olduğu söylenir.⁷ Ona göre her dönemde, o dönemin sorunlarına uygun şekilde nasları yorumlayacak müçtehitler bulunur⁸ ve hakikatin bilgisinin devamı içtihadın devamlılığına

⁵ *ed-Dürerü’s-seniyye fi’l-ecvibeti’n-Necdiyye*, 4: 10. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî el-Kahtânî en-Necdî tarafından derlenen *ed-Dürerü’s-seniyye fi’l-ecvibeti’n-Necdiyye* (Baskı yeri ve yayınevi yok, 1994-1999) Muhammed b. Abdülvehhâb ile Vehhâbiliğin teori ve pratiğini sistemleştiren oğulları, torunları ve talebelerinin görüşlerinin yer aldığı eserdir. Makalede *ed-Dürerü’s-seniyye* şeklinde kullanılacaktır. Erişim 11.03.2017, http://ia801904.us.archive.org/31/items/WAQ41814/04_41817.pdf.

⁶ *ed-Dürerü’s-seniyye*, 1: 46, 48, 174, 227.

⁷ Vehhâbî hareketinden esinlendiği söylenen bölgeler ve kişiler hakkında örnekler için bk. Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2002), 114-117.

⁸ Vehhâbîler’in içtihat ve müçtehit konusundaki düşünceleri birçok Hanbelî âlimi ile aynıdır: “Şîîler ve Zâhirîler gibi Hanbelîler de prensip olarak bu tür müçtehitlerin her çağda bulunması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Hanbelîler’e göre her türlü içtihat kapısı açıktır. Mademki imanların akıl ve idrakleri değişiktir, mademki herkes müçtehit olacak kudrete sahip değildir ve herkesin ilmî ve aklî seviyesi ayrı ayrıdır; o halde hiçbir kimse içtihat kapısını kapatamaz ve hiçbir kimse yalnız kendisinin içtihat için ehliyetli olduğunu iddia edemez. Hicri 7. (m. 13.) yüzyılda yaşayan Hanbelî bilgini İbn Hamdân (ö. 695/1295) şöyle der: ... Hadis ve fıkıh tedvin edilmiştir. İctihatla ilgili âyetler, hadisler, fıkıh usulü ve Arapça gibi ilimler üzerinde sayısız eser yazılmıştır. Fakat himmetler kısalmış, rağbetler sönmüş, ciddiyetle çalışma aşkı yok olmuş; taklitlerle yetinme, yorucu çalışmalardan kaçınma, sıkıntıdan uzak durarak vaziyete göre ayak uydurma, az emekle ga-

bağlıdır. Hakikati beyan edilmemiş konularda içtihadı öneren Muhammed b. Abdülvehhâb, hükümleri açıkça belli olan konularda ise içtihat edilmesine karşı çıkmıştır.⁹ Muhammed b. Abdülvehhâb ve tâbilerine göre Allah, kullarına kendisine ibadet ve taati, Resûlü'ne de taati farz kılmıştır. Resûlullah'tan başkasının her emrine uymak, yasağından kaçınmak zorunlu değildir. Şeriatın temel iki esası Kur'an ve sünnettir ve bu iki esası anlamak için müçtehit olmaya gerek yoktur.¹⁰ İhtilâf durumunda bu ikisinin hakemliğine başvurulur. Ehl-i sünnet'in yolu budur. Fürûda ise bazı meselelerde Hanbelî mezhebinin görüşlerinin alınması mutlak taklit sebebiyle değil müreccah nasların kullanılması dolayısıyla.¹¹

Muhammed b. Abdülvehhâb'a göre Allah'a ve Kur'an öğretilerine karşı insan yapımı hukuka körü körüne bağlılık şirkin bir benzeridir. Fakihler insandırlar ve yanılmaz değildirler. Ona göre hakikatin bilgisi taklitle değil sürekli sorgulamakla sağlanabilir. Hakikatin bilgisini öğrenmek için araştırmak ilimlerin en şerefliisidir. Çok sormaktan dolayı ilim talebesi utanmamalıdır. İnsan, ilmî şüphelerden ancak böyle kurtulabilir.¹²

Muhammed b. Abdülvehhâb, Şiîler'in imamlarına atfettikleri gizli bilgi, doğuştan gelen hak şeklindeki bir içtihat düşüncesini kabul etmez.¹³ Aynı şekilde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın talebelerinden Hammad b. Nâsır (ö.1224/1809) da bazı âlimlere gösterilen aşırı ihtirama ve görüşlerinin aşılmaz olduğu düşüncesi-

yeye ulaşma arzusu egemen olmuştur. Halbuki içtihadta bulunmak bir farz-ı kifâyedir. Bilginlerimiz bunu, ne yazık ki ihmal etmişler ve yerine getirmek için gayret göstermemişlerdir" bk. Abdülkadir Şener, "İslâm Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24, sy. 1 (1981): 381.

⁹ Muhammed b. Abdülvehhâb, *Müellefâtü's-şeyhi'l-İmâm Muhammed b. Abdilvehhâb* (Riyad, 1978), 4: 33, erişim: 30.08.17, https://archive.org/stream/0250042/07_50047#page/n37/mode/2up. Vehhâbiliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb'ın eserleri Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nin oluşturduğu bir heyet tarafından *Müellefâtü's-şeyhi'l-İmâm Muhammed b. Abdilvehhâb* ismiyle bir araya getirilmiştir. Heyet üyeleri kendilerine tevdi edilen kısımlarla ilgili farklı nüshaları karşılaştırmış, eserlerde kullanılan âyet numaralarını göstermiş ve hadislerin tahririni yapmış, eserleri akait, fıkıh, siyer gibi konulara göre tasnif etmişlerdir. Makalede *Müellefât* kısaltmasıyla atıfta bulunulacaktır.

¹⁰ *ed-Dürerü's-seniyye*, 1: 40, 46, 48, 227.

¹¹ Muhammed bin Sâlih el-Useymîn, *Muhammed b. Abdilvehhâb hayâtühû ve fikrühû* (Riyad: Dârü'l-ülûm, 1992/1412), 146-147.

¹² İbn Abdülvehhâb, *Müellefât*, 4: 61.

¹³ İbn Abdülvehhâb, *Müellefât*, 4: 18-19.

ne karşı çıkar. Çünkü ona göre sonraki döneme ait âlimlerin görüşlerinde de kullanılabilir olanlar vardır. İmamların, “daha kuvvetli delil bulunduğu zaman, kendi görüşlerinin terkedilmesi ve onun alınması” tavsiyesini, Hammad b. Nâsir, taklidin reddine delil olarak kullanır.¹⁴

Yakın dönem Vehhâbî ulemâsından Muhammed bin Salih el-Useymîn’in (ö. 1421/2001) ifadesine göre muhaliflerin iddia ettiği gibi Vehhâbîler ulemânın taklit edilmesini külliyen reddedip içtihadı kendileri için hak görmemektedirler. Vehhâbîler’in kabul etmedikleri şey içtihadın sadece mutlak müçtehitlerin hakkı olarak görülmesi, daha sonra gelen âlimlerin ise aslî kaynaklardan hüküm istinbatına ehil olmadıkları iddiasıdır. Bu düşüncelerin aksine Muhammed b. Abdülvehhâb’ın kendisi için içtihat hakkını iddia etmediğini, taklidi tamamen reddetmediğini ve Hanbelî mezhebine tâbî olduğunu söylediğini aktarır.¹⁵

Vehhâbîler’in içtihat ve taklit karşısındaki tutumunu Muhammed b. Abdülvehhâb’ın oğlu Abdullah (ö. 1242/1826) detaylı olarak ele almıştır:

“Biz fūrûda Ahmed b. Hanbel mezhebi üzereyiz, Zeydiyye, Râfiziyye ve İmâmiyye gibi fâsit mezhepler dışında dört mezhep imamının taklit edilmesini reddetmeyiz. Biz mutlak içtihat mertebesini hak ettiğimizi iddia etmiyoruz. Ancak bazı meselelerde Kitap ve sünnette nesh ve tahsis edilmemiş, daha kuvvetli bir nasla tearuz etmeyen ve dört mezhep imamından birinin kabul ettiği açık bir nas görürsek Hanbelî mezhebini bırakır onunla amel ederiz. Bazı konularda ise içtihadı mâni yoktur. Zira kimi zaman dört mezhep tâbileri taklidi gerektiren bazı konularda mezheplerine muhalefette bulunmuşlardır.”¹⁶ “Bize göre İbnü’l-Kayyim ve hocası Ehl-i sünnet içerisindeki imamlardandır ve ancak biz her meselede onları taklit etmeyiz. Çünkü Hz. Peygamber dışında herkesin sözü alınabilir veya terkedilebilir.”¹⁷

Abdullah’a göre taklidin her çeşidi değil, Allah’ın kitabından ve Resûlü’nün sünnetinden yüz çevirerek hüccet sabit olduktan sonra görüşünde ısrar eden, ehil olmayanın görüşünü uygulayanın taklidi yerilmiştir. Bu tür taklit selef ve dört

¹⁴ *ed-Dürerü’s-seniyye*, 4: 27-30.

¹⁵ Useymîn, *Muhammed b. Abdilvehhâb hayâtühû ve fikrühû*, 149.

¹⁶ *ed-Dürerü’s-seniyye*, 4: 15; Useymîn, *Muhammed b. Abdilvehhâb hayâtühû ve fikrühû*, 150.

¹⁷ Manna’ el-Kattan, “İ’timadü da’veti’ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb ‘ale’l-kitab ve’s-sünne”, *Buhûsü usbû’i’ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb içinde* (Riyad: Câmîatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1983/14039), 1: 276; *ed-Dürerü’s-seniyye*, 4: 24.

imam tarafından da zemmedilmiş, ancak Allah'ın indirdiklerine ittibâ anlamındaki taklit övülmüştür.¹⁸

İbn Muhammed kendilerinin de Ahmed b. Hanbel'in mukallitleri oldukları iddialarına karşı hükmün kabul edilmesindeki temel ölçünün delilin varlığı olduğunu hatırlatarak cevap vermiştir. Ona göre hüccetle birlikte bir hükmün kabul edilmesi değil, Kitap ve sünnetten hüccet sabit olduktan sonra dört mezhep imamının tâbilerinden bazılarının yaptığı gibi mezheplerinin görüşlerini meselelerde asıl kabul etmek, Kitap ve sünnetten ihticac etmekten çekinmek ve içtihat kapısını o iki aslın üzerine kapatmak taklittir.¹⁹ İbn Muhammed hiçbir reyini, Allah'ın kitabı ve Resûlü'nün sünnetine takdim edilemeyeceğini, amellerin naslara göre şekillenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca ulemânın, sahih ve mânası açık, muarız ve nâsihi olmayan nasları açıkladıkları gibi üzerinde icmâ edilen, içtihadın geçerli olmadığı meseleleri de açıkladıklarını, içtihadın ve taklidin sahası belirlediklerini söyleyerek iddiaları reddetmiştir.²⁰

Benzer şekilde taklit hakkındaki fikirlerini söyleyen İbn Nâsır, dört mezhep imamı, İbn Kudâme (ö. 620/1223), İbn Teymiyye, İbnü'l-Kayyim, Merdâvî (ö. 885/1480) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) gibi farklı mezheplere mensup, farklı yaklaşımlara sahip âlimlerin görüşlerini zikrederek bunlardan bir sonuca ulaşmaktadır. İbn Nâsır'a göre "Artık Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet" (el-Maide 5/48), "Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resûlü'ne arz edin." (en-Nisâ 4/59) gibi âyetlerde neye göre hüküm verileceği açıktır, Allah Teâlâ âyetlerinde taklide göre hüküm verin diye buyurmamıştır. Ancak zaruret ve ihtiyaç halinde âlimin bulunmadığı durumda bir kişinin taklit etmesi câizdir. Bu tür mukallidin taklidinde üç durum vardır: Birincisi, hüccet sabit olduktan sonra taklide devam etmek ki; bu ittifakla zemmedilmiştir. İkincisi, istitâati olduğu halde taklit etmektir ki bu da zemmedilmiştir. Çünkü Allah Teâlâ "O halde, gücünüz yettiği kadar Allah'a karşı gelmekten sakınınız" (et-Tegâbün 64/16) âyeti ve Hz. Peygamber de

¹⁸ Muhammed b. Abdullah da İbnü'l-Kayyim'den taklidin üç çeşidini aktarmaktadır: Birincisi, Allah'ın indirdiklerinden yüz çevirmek, atalarının yolundan vazgeçmemektir. İkincisi, taklit ettiğini bilmeyenin taklidi, üçüncüsü ise görüşüne muhalif hüccet sabit olduktan sonra görüşünde ısrarla devam edenin taklididir (bk. *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 21-24).

¹⁹ *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 17-21.

²⁰ *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 17-21.

“Ben size bir şey emrettiğimde, kabiliyetiniz ölçüsünde yerine getiriniz”²¹ hadisiyle insanların kabiliyetlerini kullanmalarını emretmiştir. İbn Nâsır’a göre kulun görevi Allah’ın emir ve nehiyelerini öğrenmeye çalışması ve bunlardan sakınmasıdır. Allah kula taşıyamayacağı yük yüklemeyeceğini söylemiştir (el-Bakara 2/286), dolayısıyla, insan istitâati ölçüsünde gayret eder yine buna rağmen anlamadığı yerler olursa mâzur görülür. Üçüncüsü ise izin verilen taklittir ve ikiye ayrılır. Biri fikhî, hadisi, mezhep görüşlerini bilmeyen âvamın taklidi, diğeri ise delilin bilgisi konusunda acze düşen âlimin taklididir ve caizdir.²²

Vehhâbîler’e göre usûlde yani akaid sahasında içtihat caiz olmadığı gibi taklit de câiz değildir. Kişinin akaid ve ibadetler konusunda Allah ve Resûlü’nün neyi emrettiğini, neyi yasakladığını öğrenmesi gerekir.²³ İbn Abdülvehhâb fûrûda taklidi ise birçok görüşten, kaynaklara ulaşma ve onları değerlendirmeye vakit bulamama gibi zaruri durumlarda câiz olduğunu kabul etmiştir.²⁴

Netice olarak Vehhâbî ulemâsının sıkça tekrar ettiği delile müracaat etmek; mezhep görüşlerine muhalif delil olmadığı zaman bile delil aramak, araştırmak, aykırı bir hüküm vermek için uğraşmak anlamında değildir. Böyle bir durumda mezhep âlimlerinin görüşleri, sahâbe ve tâbiûna yakınlıkları sebebiyle kendi görüşlerine tercih edilmiş, ancak bunların şer’î bir zorunluluk taşıdıkları hususu kabul edilmemiştir.²⁵

1.2. Âvam, Mukallit, Müçtehit, Müftî ve Kâdının İctihat ve Taklit Karşısındaki Durumu

Dinin kaidelerini ayrıntısıyla öğrenmek için gayret sarfetmenin diğer bir ifade ile naslarda beyan edilmemiş ancak hakkında ihtilaf bulunan meselelerde Allah ve Resûlü’nün hükmünün ne olduğunu anlamak için içtihat etmenin herkes için imkânı veya imkânsızlığı hususu kendi aralarında da anlaşılmamış müntesipler tarafından âvamın nasıl hareket etmesi gerektiği konusunda sorular sorulmuştur.

²¹ Buhârî, İ’tisâm 2; Müslim, Hac 412.

²² Hammad b. Nâsır, “Risâletü’l-ictihâd ve’t-taklîd”, *Mecmû’atü’r-resâil ve’l-mesâilî’n-Necdiyye* içinde, tashih ve talik: Muhammed Reşîd Rızâ (Mısır: Matba’atü’l-Menâr, 1344), 2-3: 5-6, erişim 11.03.2017, <http://ia801207.us.archive.org/23/items/WAQ12657/mrmn2-3.pdf>.

²³ *ed-Dürerü’s-seniyye*, 4: 27.

²⁴ *ed-Dürerü’s-seniyye*, 4: 14-15; 1: 27

²⁵ *ed-Dürerü’s-seniyye*, 4: 14.

Hammad b. Nâsır fıkıh, hadis ve mezhep görüşleri hakkında bilgi sahibi olmayan âvamın bir âlimi taklit etmesinde ihtilâf olmadığını söyler. Fetva alması gerekirse âlim ve âdil hatta içtihat ehli birini araştırması gerekir. İbn Nâsır'a göre âvamın sahâbî, tâbî'n ve sonraki dönemlerde ulemâya soru sormak ve şer'î hükümlerde onlara tâbi olmaktan menedilmemesi, müçtehit ulemâya tâbi olmalarının da câiz olduğunu gösterir. Ancak halktan olan birinin, iki müçtehidin bir konuda birbirine zıt görüşünün bulunması durumunda, ruhsatla amel etmesi doğru değildir. İki görüşten kendisine doğru geleni tercih etmeli ve onunla amel etmelidir.²⁶ Mesela iki müçtehit kiblenin yönü hakkında ihtilâf ederse, âvam kendisine doğru gelenle amel etmelidir. Bununla birlikte bazı ilimleri tahsil etmiş, mezheplerden birinde tafakkuh etmiş, Hanbelî mezhebinden *el-İknâ*²⁷ ve *el-Müntehâ*²⁸, Şâfiî mezhebinde *el-Minhâc*²⁹, Mâlikî mezhebinden *Muhtaşaru Halîl*³⁰, Hanefî mezhebinden *el-Kenz*³¹ gibi eserleri okumuş kimsenin delil bilgisinin ve ulemânın görüşlerinden birini tercih etme kabiliyetinin olmayışı ve "Bilmediklerinizi bilenlere danışınız", (en-Nahl 16/43) "Bilmediklerinizi niçin sormuyorsunuz, sormakta şifa vardır"³² gibi naslar sebebiyle taklit etmesi câiz olur.³³

²⁶ İbn Nâsır, "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd", 2: 7; ruhsatla amel konusundaki görüşler için bk. Vehbe Zuhaylî, "Mezhep Hükümlerinin En Kolayını Almada Kurallar", çev. M. Nurullah Aktaş, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 7 (Nisan 2006): 397-432, erişim 11.03.2017 http://ktp.isam.org.tr/pdfdrq/D02533/2006_7/2006_7_AKTASMN.pdf.

²⁷ Eser Haccâvî'ye (ö. 968/1560) aittir.

²⁸ İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî'ye (ö.972/1564) ait eserdir.

²⁹ Eser Gazzâlî'nin *el-Vecîz*'ine Râfiî'nin yazdığı *el-Muharrer* adlı muhtasarın Nevevî tarafından yapılmış ihtisarıdır. bk. Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 38 (Ankara: TDV Yay., 2010), 242.

³⁰ Mâlikî literatüründe üzerinde en çok çalışma yapılan, veciz önermelerden oluşan eser Halîl b. İshak el-Cündî tarafından kaleme alınmıştır (bk. Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27 (Ankara: TDV Yay., 2003), 531.

³¹ *Kenzü'd-dekâik*, Ebü'l-Berekât en-Nesevî (ö: 710/1310) tarafından kaleme alınan ve "Mütünü erbaa" olarak bilinen müteahhirîn devri Hanefî eserlerinden biridir. bk. Ahmet Özel, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 16 (Ankara: TDV Yay., 1997), 22.

³² Hadisin tamamı şöyledir: "Resûlullah zamanında bir adam yaralanmış, sonra da ihtilâm olmuştu. Kendisine yıkanması emredildi. Adam yıkandı ve öldü. Onun haberi Resûlullah'a ulaşmıştı. (Öfke ile) şunları söyledi: "Onu öldürmüşler, Allah da onların canını alsın! Madem bilmiyorlardı, niye sormadılar? Bilgisizliğin şifası sualdir. Ona, teyemmüm yeterliydi. Yarasına bir bez sarımalı ve üzerinden meshedilmeli, sonra da bedeninin geri kalan kısmı yıkanmalıydı!" Ebû Dâvûd, "Tahâret", 340; İbn Mâce, "Tahâret", 93.

İbn Nâsır, mukallidin başkasını taklit etmesi ve fetva nakletmesi için gerekli şartlar üzerinde durmuştur. Ona göre kim olduğu bilinmeyen birinin fetvası sahih olmaz. Âvama tercih edilmeyen (mefdul) bir müçtehidin taklit etmesinin câiz olduğunu ifade eden İbn Nâsır diğer ulemânın da görüşlerini aktarır. Eşit özelliklere sahip iki müçtehitten herhangi biri taklit edilebilir. Bu özelliklere ek olarak bazı âlimlerin ve Vehhâbîler'in bir kısmının görüşüne göre "mukallit, daha bilgili ve dindar âlimi taklit etmelidir" denmektedir.³⁴

Vehhâbî ulemâsından Muhammed b. Abdülvehhâb'ın oğulları İbrâhim (ö. 1251/1835), Abdullah, Ali (ö. 1245/1830) ile Hammad b. Nâsır'a göre mükellef olan kişi Kitap ve sünnetten delillere müracaat etmeye ehliyetli ise ulemânın ittifakıyla buna mecburdur ancak istitâatle birlikte istidlâle yeterli vakit bulamazsa taklitle fetva vermesi câiz olur. Şayet kişinin âvam gibi delillere müracaata ehliyeti yoksa onun taklit etmesi zaruridir. Abdullah'a göre insanları mutlak olarak birbirlerinden rivayetten ve müçtehit olmadan fetva vermekten menetmek yanlıştır. Allah Teâlâ ilim sahiplerine sormayı emretmiştir. Velew ki müçtehidin ve ilmin az olduğu zamanlarda taklit ve taklitle fetva vermek vâciptir. Abdullah b. Muhammed, kâdının, müftînin, kendisi veya başkası için taklitle fetva vermesi konusunda İbn Kudâme, İbn Teymiyye ve İbnü'l-Kayyim'in görüşlerini aktarmakta ve aynı ifadeleri kullanmaktadır.³⁵

İbn Nâsır, ilme yeni başlayanların her meselede delili bilmesini de kabiliyete göre değerlendirmiştir. İlim talebesinin bir mezhebe müntesip olup imamının görüşüne muhalif, nâsihi ve muarızı olmayan bir delil görmesi durumunda onunla amel etmesi ona vâcip olur, bu durum onu taklit ettiği mezhepten de çıkarmaz. Ona göre kâdı ve müftî için durum böyle değildir, onlarda istidlâl ve râcih olanı anlama kabiliyeti olduğundan ulemânın ihtilâflarını ve delillerini işittiklerinde, hangi görüşün râcih olduğunu bilmeleri gerekir. İbn Teymiyye'nin

³³ İbn Nâsır, "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd", 2-3: 7; *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 26-34.

³⁴ İbn Nâsır, "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd", 2-3: 5-8. İbn Nâsır mefdul (tercih edilmeyen) müçtehidin taklidinin câiz olduğunu "arkadaşlarımızın ekserine göre" kaydıyla aktarır. Onlardan dediği Kâdı, Ebü'l-Hattâb, İbn Kudâme'yi (Sâhibü'r-Ravza) saymaktadır. Bazı Hanefî, Mâlikî ve Şâfîler'in çoğunluğunun görüşünü de aktarmaktadır. Onlara göre şayet kişi taklit ettiği müçtehidin daha üstün (fâzil) veya diğerlerine müsavi olduğuna inanıyorsa taklidi câizdir, ancak tercih edilmeyen (mefdul) olduğuna inandığı halde taklit ediyorsa bu câiz olmaz. Çünkü râcihten mecruha dönmek kaide dışıdır.

³⁵ *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 21-24.

ilim tâlibi birinin ulemânın kabul görmüş eserlerini inceleyebileceğini, oralardan ihtilâflı meseleleri, râcihi mecruhu, delilleri bulabileceği düşüncesini aktaran Hammad b. Nâsır'a göre insanlar delillerin araştırılmasının çok zor bir iş olduğu, sadece mutlak müçtehitlerin bunu yapabileceği, mezhep imamının görüşünden çıkıp delile göre amel etmenin mezhebi taklit etmekten çıkaracağı ve kendilerini mutlak müçtehit kapsamına alacağı zannını taşımaktadırlar. Bu zan zamanla insanların kendilerine taklidi vâcip görmesine, mezhep imamının müntesiplerinin nezdinde nebî gibi addedilmesine, onların, mezhebin ruhsat ve azîmetleriyle amel edip, delil bile olsa mezhep imamına muhalefet etmeyi câiz görmemelerine sebep olmaktadır. Mutlak müçtehidî “şer'î delillerden şer'î hükümleri taklit ve takyid olmadan idrak edebilen” şeklinde tarif eden Hammad b. Nâsır, mezhepte müçtehidin içtihadının ise taklitle karışık olduğunu, bu ikisi arasındaki farkı bilmeyen mukallidin Ahmed b. Hanbel'den rivayet edildiği üzere ilim ehline danışması gerektiğini söyler.³⁶

Hammâd b. Nâsır zaruret durumunda atanan mukallit bir kâdının, öncelikle dört imamın ittifak ettiği, ihtilâf etmişlerse ekserisinin görüşüne göre hüküm vermesi gerektiğini, çoğunluğun görüşü dururken tek kalan görüşle amel etmesinin kerih görüldüğünü aktarır. Ancak müçtehidin atanma imkânının olmadığı durumlarda kazânın tıkanmaması için mukallit birinin atanmasının câiz olduğunu söyler. İbn Nâsır, müteahhirînin “Dört mezhebi taklit etmek üzerine icmâ oluşmuştur” ifadesini de açıklamaktadır. Ona göre bu ifade kâdıların müçtehit olma şartlarıyla ilgilidir. Yani mezheplerin sistematik düşüncelerinin ve metodlarının hem ilmî çevrede hem toplumda kabul görmesi ve yerleşmesinden önce müçtehit olmayanın kâdı olması kabul edilmemiştir, ancak mezheplerin o şekilde istikrarından sonra mukallit de kâdılığa atanmış ve hükümleri geçerli kabul edilmiştir.³⁷

Vehhâbîler'in içtihadı İbn Teymiyye'den daha ihtiyatlı yaklaştıkları söylenebilir.³⁸ İbn Teymiyye ile Vehhâbî ulemâsı arasında “delile arz” a dayanan ortak bir yaklaşım söz konusudur. Buna göre kâdı veya müftî, müçtehit olmasa bile

³⁶ İbn Nâsır, “Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd”, 2-3: 10, 22-26.

³⁷ İbn Nâsır, “Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd”, 2-3: 17-18.

³⁸ M. J. Crawford, “Wahhâbî Ulama and the Law”, 1745-1932 (M.Ph., University of Oxford, 1980), 80.

kabiliyeti ölçüsünde delil araştırması yapmalı kendisine hangi delil güçlü gelirse ona göre hüküm vermelidir.³⁹

1. 3. İctihat ve Taklit Hakkında İki Risâle

Vehhâbî fıkıh literatüründe içtihat ve taklit hakkındaki temel yaklaşımların ortaya çıktığı iki önemli risâle mevcuttur. Diğer konulara geçmeden evvel bu iki risalenin tanıtılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz. Risâlelerden birincisi Muhammed b. Abdülvehhâb'ın İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin eseri *İ'lâmü'l-muvaḳḳî'in*'inin içtihat ve ihtilâf ile ilgili bölümlerini ihtisar ettiği "Mebḥâṣü'l-ictihâd ve'l-ḥilâf"⁴⁰ isimli risâledir. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın risâlesi sahâbî kavlinin hüccet olup olmadığı, bunun delilleri, sahâbîye ittibâa işaret eden âyet ve hadislerin ne anlama geldiği gibi konular çerçevesinde şekillenmektedir. Sahâbî arasındaki görüş ayrılığı, içtihadî meselelerde ittibâ, ihtilâf ve taklit konuları da bu çerçevede ele alınmıştır.

İkinci risâle Muhammed b. Abdülvehhâb'ın talebesi ve başlıca Vehhâbî âlimlerinden olup kendisinden sonra Hicaz bölgesinde ihyacı ulemâ arasında sayılan Hammad b. Nâsır'ın "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd"⁴¹ adlı eseridir. Risâle içtihat ve taklit konuları haricinde Vehhâbîliğin metodoloji ile ilgili kabulleri ve kullandıkları kaynaklar hakkında fikir vermesi açısından da önemlidir. Hammad b. Nâsır kendi içtihat ve taklit yaklaşımını desteklemek için dört mezhepten birçok müellif ve esere atıfta bulunmaktadır. Atıflar bazen sadece müellif veya esere bazen de müellif ve esere birlikte yapılmıştır. Hareketin müntesiplerinin ilmî anlamda beslendikleri zemini görmek açısından önem arz ettiğinden bir kısmını burada zikretmek faydalı olacaktır. Müellifler: İbn Hazm (ö. 456/1064), Merdâvî (ö. 885/1480), İbnü'l-Kayyim, İbn Battâ (ö. 387/997), İbn Salâh (ö. 643/1245), İbn Aḳîl (ö. 513/1119), İbn Süreyc (ö. 306/918), Hırakî (ö. 334/946), Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081), Haccâvî (ö. 968/1560),. Eserler: *el-İfşâh*, *el-Muḡnî*, *el-İnşâf*, *er-Ri'âye*, *el-İḳnâ'*, *el-Müntehâ*, *el-Muḳnî'*, *el-Minhâc*, *Muḥtaṣaru Ḥalîl*, *el-Kenz*, *Şerḥu'l-Kebîr*, *et-Tahrîr*. Müellif ve eserleri: İbn Teymiyye *el-İḥtiyârât-Ref'u'l-melâm 'ani'l-eimmeti'i-a'lâm*- *Müsvedde*, Nevevî (ö. 676/1277) *er-Ravza*, Muvaffakuddîn İbn Kudâme (ö.

³⁹ Frank Edward Vogel, "Islamic Law and Legal System Studies of Saudi Arabia" (Ph.D., Harvard University 1993), 170.

⁴⁰ İbn Abdülvehhâb, *Müellefât*, 3: 3-39.

⁴¹ İbn Nâsır, "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd", 2: 2-30.

620/1223) *er-Ravza*, İbn Abdülber (ö. 463/1071) *et-Temhîd*, Ebû Ya'lâ (ö. 458/1066) *et-Ta'lik*, İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) *et-Tuhfe*.⁴²

Hammad b. Nâsır'ın Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd risâlesi ilme yeni başlayanların her meselede hükmün delilini, sıhhatini, tarikini bilmesinin gerekip gerekmediği, hadislerde muharricin hasen, sahih diye tahriç ettiğini taklit etmenin, fikhî meseleleri delilleri araştırmadan kabul etmenin câiz olup olmadığı, âvâmın durumu ve zaruret durumunda ulemânın taklide cevaz vermesi gibi hususlarda sorulan sorulara cevaben yazılmıştır. Bu soruların etrafında birçok konu ele alınmıştır. İctihat, müçtehit, taklit, ittibâ, kazâ, fetva, müftî, mezhep, taassup bu konulardan bazılarıdır.⁴³

1.4. İhtilaf

Muhammed b. Abdülvehhâb'a göre ümmetin âlimlerinin ihtilâfının rahmet olduğu düşüncesi bâtıldır. Ona göre âlimlerin ittifakı hüccet, birliği rahmettir. Allah Teâlâ'nın "Fakat rabbinin merhamet ettikleri müstesna, onlar ihtilâfa devam edeceklerdir!" (Hûd 11/119) âyetinde buyurduğu gibi ayrılık, ceza kabilindedir. Ona göre bazı tâbilerden aktarılan, "ashabın ihtilâfı insanlara rahmettir, ihtilâf olmasaydı ruhsat olmazdı" rivayetinin maksadı başkadır. Ashap ve ondan sonra gelenlerin icthadî alana dâhil olmayan konularda ihtilâf edip hataya düşenleri kim olursa olsun velev ki en âlim ve takvâli olsun kabul etmediklerini

⁴² Hammad b. Nâsır her isim ve eserin tam künyesini vermemiştir. Biz de vefat tarihlerini doğru verebilmek için kimliğinden emin olduğumuz isimleri kaydettik.

⁴³ *Islamic Law and Legal System Studies of Saudi Arabia* adlı araştırmasında Frank Vogel, Hammad b. Nâsır'ın risâlesiyle aynı çağda yaşamış Hanefî âlim İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) "Ukûdü Resmî'l-müftî" adlı risâlesini karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir. Bu değerlendirme zaman ve mekân olarak birbirine yakın iki düşünürün icthad ve taklit çerçevesinde gelişen konulara ne denli farklı yaklaşıtlarını görmemizi sağlamaktadır. İbn Âbidîn'in yaklaşımına göre hukuk meseleleri sabit ve öngörülebilirdir. Bir hüküm bir mezhebe mensup herkes tarafından kabul edilmeli ve uygulanmalı, meselelerin çözümü Hanefî mezhebi içerisinde bulunmalıdır. Bireysel görüşler, mezhebe uygunluk ölçüsünde kabul edilebilirdir. Hammad b. Nâsır'a göre ise hâkim ve kâdılar dahil delilin bulunduğu durumlarda ona göre hüküm vermek, her mesele üzerinde düşünmek ve taklitten kaçınmak gerekir. İbn Âbidîn görüşlerini mezhep bağlılığı ve taklit etrafında şekillendirirken, Hammad b. Nâsır icthad ve ittibâ üzerinde yoğunlaşmaktadır. Taklit karşıtlığı ve icthad iddiası, bölgeler arasında değişen mezhep savunmacılığının şiddeti ölçüsünde gerçekleşmiştir. Bu, XVIII. yüzyıl icthad ve yenileşme hareketlerinin nasıl bir etki-tepki içerisinde olduğunun bir göstergesidir. Karşılaştırma için bk. Vogel, "Islamic Law and Legal System Studies of Saudi Arabia", 158-171.

söyleyen⁴⁴ Muhammed b. Abdülvehhâb'a göre nizâ edilen bir meselede izlenecek yol, meselenin ilk etapta mezhep görüşlerine değil, ilim ehlinin en büyük usûlü ve kaidesi olan Kur'an ve hadise arzıdır. "Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde... onu Allah ve Resûlü'ne arzediniz!" (en-Nisâ 4/59) âyeti ihtilâf durumunda nasıl hareket edileceğini anlatır. Buradaki Allah'a arz Kitab'a, Peygamber'e arz ise sünnete ve onun hayatına müracaat etmek anlamında olduğu konusunda müfessirler ittifak etmişlerdir.⁴⁵

İbn Abdülvehhâb "Ahmed b. Hanbel'in kavli ile arkadaşlarının kavli ihtilâf etse biz Ahmed b. Hanbel'in veya arkadaşlarının veya bunlardan râcih olanın görüşüne değil Kur'an ve hadise başvururuz, şayet bu yolla mesele çözülmürse ona, çözülmürse ilmi ve dinine güvenilir olanın görüşüne tâbi oluruz" demektedir.⁴⁶ Vehhâbiliği çok boyutlu bir şekilde ele alan Frank Vogel bu yaklaşımdan hareketle kayda değer bir değerlendirme yapmaktadır. O, içtihadı öneren ve sürekli taklidin tehlikelerinden bahseden Vehhâbî düşünürlerinin taklide karşı çıkmalarına rağmen ilk dönemlerden itibaren ihtilâflı konularda izlenecek metod konusunda "Ahmed b. Hanbel ve arkadaşları ihtilâf ederse" şeklinde mezhep içi değerlendirmede bulduklarını, diğer imamlarla mukayese yapılmadığını söylemektedir.⁴⁷

İhtilâfın sahasını belirleyen Muhammed b. Abdülvehhâb selef ve halefin nassın beyan etmediği fûrû konularında ihtilâf ettiğini; bu tür meselelerde mümine düşen görevin Allah ve Resûlü'nün kastının ne olduğunu araştırmak, hata etse bile ulemâya saygı göstermek olduğunu söylemiştir. Ancak ona göre ulemâya saygı göstermek ihtilâflı meselelerde delile rağmen, "Onlar bizden daha iyi bilirler" demek şeklinde değildir.⁴⁸

Muhammed b. Abdülvehhâb'ın torunu Abdüllatîf b. Abdurrahman (ö. 1293/1876) ihtilâfın rahmet olarak kabul edilmesinin ayrılık taraftarları arasında yaygın olduğunu söyler. Birliği öven ve ayrılığı yeren âyet ve hadisleri delil olarak gösteren Abdüllatîf b. Abdurrahman'a göre delillerin/nasların ihtilâfı mutlak

⁴⁴ İbn Abdülvehhâb, *Müellefât*, 4: 10-12, 33.

⁴⁵ *ed-Dürerü's-seniyye*, 4:10,13, 81. İbn Teymiyye'nin *Mecmû'u'l-fetâvâ*'sında benzer ifadeler yer alır. (bk. 20: 15-19).

⁴⁶ İbn Abdülvehhâb, *Müellefât*, 4: 10.

⁴⁷ Vogel, "Islamic Law and Legal System Studies of Saudi Arabia", 199.

⁴⁸ *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 11-12.

olarak zemmetmesine rağmen, ihtilâf edenler hüsrandır ve Resûl'ün yolundan ayrılmışlardır. Abdüllatîf b. Abdurrahman'ın konuyla ilgili açıklamalarında Vehhâbî ulemâsının metodunu da görmek mümkündür. O önce iddiasını söylemiş sonra ittifak ve ihtilâfla ilgili âyet ve hadisleri zikretmiş, sahâbî uygulamalarından örnekler vermiştir.⁴⁹

2. FIKHÎ BİR MEZHEBE BAĞLILIĞIN MANASI

2.1. İttibâ ile Taklit Arasındaki Fark ve Hanbelîlik

Şer'î-amelî bir konuda delile dayanarak bir görüşü kabul etmek demek olan ittibâ ile delile dikkat etmeden şer'î-amelî bir konuda bir görüşü kabul etmek anlamındaki taklit arasındaki delile bakma ve bakmama farkına dayanan ve delilleri ikna edici bularak âlimlere tâbi olma fikri, mezheplerin teşekkül edip yerleşmesinden sonraki zaman dilimine kadar devam etmiş; IV/X. yüzyıldan sonra bu durum taklide dönüşmüştür.⁵⁰ Taklit ve ittibâ bu şekilde kapsam ve tanım itibarıyla birbirinden ayıran Vehhâbî ulemâ, fetva verme ve fetvayı kabul etme kriterlerini içtihat etmek ve Kur'an ve sünnetten delili olana veya iki asla muvafık olan âlimlerin kavline ittibâ şeklinde belirlemiştir.⁵¹

“Dinin inanç esaslarını veya amelî hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara sahip düşünce sistemi”⁵² şeklinde tanımlanan mezhebi, bu şekilde sistematik bir bütün olarak değil içtihadî meselelerde müçtehitler nezdinde delile dayanan müreccah hüküm şeklinde tarif eden Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb'ın oğlu Abdullah, Vehhâbîler'in “Mezhebimiz Ahmed b. Hanbel'in mezhebidir” sözünün diğer mezhep mensuplarının yaptığı gibi mezhep imamlarının sözlerinin Kitap ve sünnetin önüne geçirilmesi anlamındaki taklit olmadığını ileri sürmüştür. Abdullah b. Muhammed, taklit ve mezheple ilgili eleştirilerin tamamına “De ki: ‘Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Çünkü Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir!’” (Âl-i İmrân 3/31) âyeti ve “Kim bizim bu (risâlet) işimizde olmayan bir şey ihdas ederse (sonradan ortaya koyarsa) o

⁴⁹ *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 73-77.

⁵⁰ Şener, “İslâm Hukukunda İctihad ve Taklid Problemi, 378.

⁵¹ *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 12, 18-21.

⁵² İlyas Üzüm, “Mezhep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29 (Ankara: TDV Yay., 1997), 526.

reddolunur"⁵³ hadisiyle cevap vermek suretiyle her ikisinin de sonradan ihdas edilenler arasında olduğunu ima etmiştir.⁵⁴

İbn Muhammed, "Ahmed b. Hanbel de fiillerini ve sözlerini Allah Resûlü'nün söz ve fiillerine göre şekillendirmiş, kim derse desin Allah Resûlü'nün söz ve fiillerine uyarsa kabul etmiş, uymazsa reddetmiştir", demektedir; kendilerinin de körü körüne Ahmed b. Hanbel'i taklit etmediklerini, ihtilâfın imkânsız olduğu meselelerde ona ittibâ ettiklerini yoksa Kitap ve sünnete, icmâa muhalif bir rey/görüşü taklit etmekten Allah'a sığındıklarını, asıl zemmedilmesi gerekenin Allah'ın kitabından peygamberinin sünnetinden yüz çevirenin, delil sabit olmasına rağmen onu kabul etmeyenin olduğunu, ayrıca ilmin ve müçtehidin azalması durumlarında taklidin zaruri hatta vacip hükmünü alacağını söylemektedir.⁵⁵

Vehhâbîliğin kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb'ın talebelerinden Hammad b. Nâsır, Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd isimli eserine ittibâ ve itaati içeren âyetlerle başlamakta ve âyetlerin sonucunda "Allah, Resûlü'nün dışında hiç kimsenin emri ve nehyine itaati vâcip kılmamış ve ulemâ onun dışında kimsenin mâsum olmadığı üzerinde ittifak etmiştir" temel ilkesini söylemekle, hareketin fikrî krokisini de vermiş olmaktadır. Hammad b. Nâsır, gelişigüzel herkesin içtihat edebileceği görüşünde olmadığı gibi taklidi de tanımlayıp çerçevesini çizmiştir. Delile dayanarak bir âlimin görüşünü almak; kabul etmek anlamında, taklitten ziyade tercih ya da ittibâ kavramını kullanmıştır.⁵⁶

İbn Nâsır, taklidin dört imam tarafından kabul edilmediğini, kendilerini taklit etmemeleri konusundaki tavsiyelerini ve İbn Teymiyye'nin *İhtiyârât*'ından, "bir mezhebe tâbi olan birinin bazı meselelerde delilin kuvvetli olması sebebiyle imamına muhalefet etmesi gerektiği"⁵⁷ ifadesini aktarır. İbn Teymiyye'den aktarı-

⁵³ Buhârî, "Sulh", 5; Müslim, "Akziyye", 1718.

⁵⁴ *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 12-18.

⁵⁵ *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 12, 18-21.

⁵⁶ İbn Nâsır, "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd", 2-3: 2-30.

⁵⁷ İbn Nâsır, "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd", 2-3: 2-30. Vehhâbiler ittiba, taklid, mezhep, içtihat gibi birçok konuda özellikle İbn Teymiyye'nin görüşlerini devam ettirmişlerdir. Taklid konusunda İbn Teymiyye'nin düşüncesi kısaca şöyledir: "... Usul meselelerine gelince, ashabımızdan (Hanbelîler) ve diğer mezheplerden bir kısım kelâmcı ve fakihler, herkese, avama ve kadınlara dahi nazar ve istidlâli vâcip görmüş, hatta bu ümmetin fazilet ve üstünlük sahiplerinin anlaşmazlık içinde bulunduğu meselelerde bile nazar ve istidlâlin (herkese) vâcip olduğunu söylemiştir... Ümmetin ço-

lan cümle iki açıdan önemlidir. Birincisi ittibâ ile taklit arasındaki fark sebebiyledir ki; “bir mezhebi taklit eden” değil, “bir mezhebe tâbi olan” ifadesi kullanılmıştır. İkincisi ise “delil”e vurgu yapılması açısından önemlidir. Bu vurgu, *Islamic Law and Legal System Studies of Saudi Arabia* adlı çalışmada Frank Vogel tarafından “delil teorisi” şeklinde kavramsallaştırılmıştır. Vogel, İbn Teymiyye ve Vehhâbî fikh düşüncesi arasındaki temel benzerliği bu kavramla anlatmaktadır.⁵⁸

2. 2. Mezhep Taassubu ve Beşinci Mezhep Meselesi

Muhammed b. Abdülvehhâb ve tâbileri hareketin beşinci ve yeni bir mezhep olmadığını, kimseyi fikhî, kelâmî, sûfî herhangi bir oluşuma yönlendirmediklerini birçok yerde vurgulamakta; bununla birlikte mezheplerin din olmadığını, yeni bir mezhep amaçlansa bile bunun sakıncası olmayacağını söylemektedirler.⁵⁹ Usûl-i dinde halefin değil selefin mezhebine tabi olduğunu söyleyen⁶⁰ Muhammed b. Abdülvehhâb’ın fikhî mezhep tercihi ve diğer mezheplere karşı tutumu “Muhammed b. Abdülvehhâb, Hanbelî’dir ancak mezhep taassubu yoktur, delilin kuvvetli olduğu yerde diğer mezhep görüşlerini de alır” şeklinde özetlenmiştir.⁶¹ Bununla birlikte Hanbelî mezhebine aykırı olan görüşlerinin dört mezhebe aykırı olmadığı da ifade edilmiştir.⁶² İbrâhim b. Muhammed b. Abdülvehhâb da “Dört mezhebin birine intisap etmek geçerlidir, zira dört mezhep imamı icmâ ile imamdır” demektedir. Ona göre mahzurlu olan bir mezhebi mutlak görmek ve delile rağmen diğer mezheplerden gelen görüşleri kabul etmemektir.⁶³

ğunluğu ise aksi görüştür. Şüphesiz ki bilinmesi vâcip olan şey, ilim tahsiline kadir olan kimse için vâciptir; insanlardan pek çoğu ise bu dakik meseleleri bilmekten âcizdir. Böyleyken nasıl olur da onlar bu meseleleri bilmekle mükellef tutulur?” (bk. İbn Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ* (Riyad: 1991/1412), 20: 202 vd.).

⁵⁸ Vogel, “Islamic Law and Legal System Studies of Saudi Arabia”, 170.

⁵⁹ Sâlih b. Muhammed b. Abdurrahman, *el-Menhecû’l-fikhî li eimmeti’d-da’veti’s-Selefiyyeti fi Necd* (Riyad: Dâru’s-sumey’i, 2000), 86; Nâsir b. Abdülkerim el-Akl, *İslâmiyye lâ Vehhâbiyye* (Riyad 2004), 40, 158.

⁶⁰ *ed-Dürerü’s-seniyye*, 1: 226.

⁶¹ Manna’ el-Kattan, “İ’timadü da’veti’s-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb ’ale’l-kitab ve’s-sünne”, *Buhûsü usbû’i’s-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb* içinde, 1: 239; Alexei Vassiliev, *The History of Saudi Arabia*, (New York: New York University Press, 2000), 68; Akl, *İslâmiyye lâ Vehhâbiyye*, 296.

⁶² *ed-Dürerü’s-seniyye*, 1: 446.

⁶³ İbn Abdurrahman, *el-Menhecû’l-fikhî*, 408.

Muhammed b. Abdülvehhâb dört mezhepten birini taklit etmeyi reddetmediğini ancak Râfızîlik, Zeydîlik ve İmamîlik gibi fasid yönelişleri kabul edenleri dört mezhebe uymaya zorladıklarını söylemiştir. Kimsenin mezhebini araştırmadıklarını ve tartışmadıklarını söyleyen İbn Abdülvehhâb imamların birinin mezhebine aykırı da olsa açık bir delil karşısında müdahale ettiklerini de kaydeder. Mesela delilin açıklığı sebebiyle Hanefî ve Malikî imama tadili-i erkâna uymaya emrettiklerini ancak delilin açık olmaması sebebiyle Şafiî imama besmeleyi sessiz okumasını emretmediklerini söylemiştir.⁶⁴ Dört mezhep ve diğer oluşumlara karşı genel tutumun bu şekilde tasvir edilmesi mümkünse de “Vehhâbîlik farklı anlama ve anlatımlarla diğer Sünnî oluşumlardan ayrılır”⁶⁵ şeklinde değerlendirmeler de mevcuttur.

Muhammed b. Abdülvehhâb, mezheplerin belirli hükümlerini almak yerine hükme varmak için onların metodolojilerini kullanmış, taassubu ve mezheplerin neredeyse Allah’a eşit derecede otorite olmasını reddetmiş hükümlerinin alınmasını kabul etmiştir. Kitap, sünnet ve icmâ birinci otorite kabul edilmiş ve ümmetin cumhuruna aykırı olunmadığı müddetçe dört mezhep inkâr edilmemiştir. Bu konuda Muhammed b. Abdülvehhâb’ın birçok ifadesi bulunmaktadır. Bunlardan biri şöyledir: “Biz Kitap, sünnet ve selef mukallitleriyiz. Dört imamın sözlerine itimat ederiz, nakle muhalif aklın kabul etmeyeceği bir şeyi teklif etmiyoruz.”⁶⁶ Daha açık bir nassa dayanması durumunda Hanbelî mezhebinin görüşü yerine diğer mezheplerin görüşlerinin kabul edildiğini söyleyen Vehhâbî ulemâsı, miras konusunda dedenin kardeşe tercih edilmesini örnek vermektedirler.⁶⁷

Muhammed b. Abdülvehhâb delil karşısında mezhep imamlarını kastederek, “Onlar bizden daha iyi bilirler” ifadesinin sapmışların yolu olduğu söylemiştir.⁶⁸ Mütekaddimîn ve müteahhirîn ulemânın görüşlerinden faydalanma konusunda Kur’an, sünnet ve mütekaddimîn sözleri ile amel etmenin caiz olmadığı

⁶⁴ *ed-Dürerü’s-seniyye*, 1: 227.

⁶⁵ Madawi Rasheed, *Contesting the Saudi State: Islamic Voices From a New Generation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 2.

⁶⁶ İbn Abdurrahman, *el-Menhecü’l-fikhî*, 87.

⁶⁷ *ed-Dürerü’s-seniyye*, 1: 227; İbn Abdurrahman, *el-Menhecü’l-fikhî*, 91. Mezhep taassubunun yapılmadığının ispatı için Ahmed b. Hanbel, İbn Kudâme, İbn Teymiyye, İbnü’l-Kayyim’in yöntemleri referans gösterilmektedir. Bk. Muhammed Halîl Herrâş, *Hareketü’l-Vehhâbiyye reddü ‘alâ maqâlin li Doktor Muhammed Bahâ fi nakzi’l-Vehhâbiyye* (Medine: Câmiatü’l-İslâmiyye, 1396), 33.

⁶⁸ *ed-Dürerü’s-seniyye*, 4: 11.

ancak müteahhirînin sözlerine itaat edilebileceğini söyleyenlere karşı çıkmıştır.⁶⁹ Müteahhirînden olan Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî ulemâsının görüşleri üzerinden münazara yapabileceğini iddia ederek hem taassuba hem de taklide karşı olduğunu anlatmaya çalışmıştır.⁷⁰ Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ve sonraki ulemânın müteahhirîn ulemâdan faydalanmalarına rağmen onlara itimat edilmesine karşı çıkmaları farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Buradaki karşı çıkış şahsa değil yöntem açısından olmalıdır. Zira hem Muhammed b. Abdülvehhâb ve sonraki Vehhâbî düşünürler tarih itibarıyla müteahhirîn ulemâ arısına dâhil olan Haccâvî ve Merdâvî gibi ulemâdan fazlasıyla yararlanmışlardır.

Risâlesini yazarken özellikle Hanbelî mezhebinin muteber kitaplarını referans gösteren Hammad b. Nâsır, diğer üç mezhepten de alıntılar yapmaktadır. İbn Nâsır bu yaklaşımı ile Vehhâbîler'in ilk dönemden itibaren mezheplere bakışı konusunda fikir vermektedir. Vehhâbî ulemânın sıklıkla ifade ettiği "bir mezhebe müntesip kişinin mezhebine muhalif sahih, muarız ve nâsihi olmayan bir delil karşısında mezhep görüşünü terkedip delile göre amel etmesi gerektiği" fikrini İbn Nâsır da tekrarlar. Bu durumun kişiyi mezhep müntesipliğinden çıkarmaya çağını hatta dört imamın bu şekilde amel edilmesi gerektiğini söylediklerini de vurgular. Ayrıca mezhep mutaassıplarının delille karşılaştıklarında imamlarının görüşlerine uygunsa almalarını, değilse reddetmelerini ve kendilerine delil olarak bir hadis söylendiğinde, "Siz bu hadisi bizim imamımızdan daha iyi mi bileceksiniz?" şeklindeki cevabî ifadelerini eleştirir. İbn Nâsır'ın konuyla ilgili verdiği "Bize göre eti yenen hayvanların pisliği necis değildir. Şâfiîler'e göre ise necistir. Bizim bu hususla ilgili sahih hadisleri sunmamıza rağmen onların cevabı, "Siz bu hadisler konusunda İmam Şâfiî'den (ö. 204/820) daha mı bilgilisiniz?" şeklindeki örnekle delile rağmen mezhep taassubunun boyutunu göstermek istemiştir.⁷¹

Muhammed b. Abdülvehhâb gibi İbn Nâsır da mezhep mutaassıplarının ileri dönem Hanbelîlerinin Haccâvî'ye ait *el-İknâ'*⁷² ve İbnü'n-Neccâr'a (ö.

⁶⁹ *ed-Dürerü's-seniyye*, 1: 73.

⁷⁰ İbn Abdülvehhâb, *Müellefât*, 7: 38.

⁷¹ İbn Nâsır, "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd", 2: 2-30.

⁷² Osmanlı döneminde Şam Hanbelîleri'nin müftüsü olan Haccâvî (ö. 968/1560) mezhepte tercih edilen görüşleri esas alarak *el-İknâ' li tâlibi'l-intifâ'* adında bir muhtasar yazmıştır. bk. Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem*, 234.

980/1572) ait *el-Müntehā*⁷³ ile yetindiklerini, bu eserlere muhalif görüşleri Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine muhalif kabul ettiklerini, oysa müteahhirîn tarafından kabul edilen birçok şeyin Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine aykırı olduğunu, bu kimselerin Ahmed b. Hanbel ve arkadaşlarının eserlerini ihmal ettiklerini, Hanbelî mezhebinin temel metinlerine bakmadıklarını söylemektedir.⁷⁴ Ona göre bu kimseler sahih hadis kitaplarını, onların şerhlerini, imamların ihtilâflarını içeren mezhebin önde gelenlerinin fıkıh kitaplarını, sahâbî ve tâbiîn sözlerini terketmişler, onları amel etmek için değil saygı göstermek için korumaya almışlardır. Bunlar, ona göre, Ahmed b. Hanbel'in tâbileri değil Haccâvî'nin, İbnü'n-Neccâr'ın tâbileridir. Hammad b. Nâsır aynı değerlendirmeyi diğer üç mezhep için de yapmaktadır. İbn Nâsır bu kimselerin, adı geçen kaynakları anlayamadıkları için mâzur olduklarını, onları anlayacakların müçtehit olması gerektiğini, ancak uzun zamandır içtihat kapısının kapandığını düşündükleri için taklitten başka alternatifleri olmadığını, bu sebeple mukallide düşen görevin imamının görüşünü deliline ve ta'lıline bakmaksızın kabul etmek olduğunu söyleyerek kendilerini temize çıkarmaya çalışmalarını eleştirmektedir.⁷⁵

Taklide ve mezhep taassubuna karşı duruşlarını aktardığımız Vehhâbiler birtakım eleştirilere maruz kalmışlardır. Bunlardan biri Vehhâbilerin yeni bir

⁷³ *el-Müntehâ*, İbnü'n-Neccâr (ö. 972/1564) tarafından Merdâvî'nin (ö. 885/1480) *et-Tenkîhu'l-müşbî* isimli eserine bazı eklemeler ve çıkarmalarla telif edilen eserdir. bk. Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem*, 231.

⁷⁴ *ed-Dürerü's-seniyye*, 1: 45; 4: 11; İbn Nâsır, "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd", 2: 26-27; Hanbelî mezhebinde mütekaddimîn Ahmed b. Hanbel'den başlayarak Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya (ö. 458/1066) kadar geçen sürede, mutavassıtîn Ebû Ya'lâ'dan İbn Müflîh'e (ö. 884/1479) kadar geçen devrede, müteahhirîn ise Merdâvî'den (ö. 885/1480) İbn Humeyd'e (ö. 1295/1878) kadar geçen dönemde yaşamış âlimler için kullanılmıştır. Mütekaddimîn eserleri, Ahmed b. Hanbel'in talebeleri tarafından Ahmed b. Hanbel'in görüşlerinin derlendiği *Mesâ'il* diye isimlendirilen eserlerle başlar. Başlıca mütekaddimîn eserleri, Hallâl'e (ö. 311/923) ait *el-Câmi'i*, Hallâl'in talebesi Ebû Bekir Abdülazîz b. Ca'fer'e ait *Zâdü'l-müsâfir*, Hırakî'ye ait (ö. 334/946) *el-Muhtaşar*'dır. Başlıca mutavassıtîn eserleri, Muvaffakuddin İbn Kudâme'ye (ö. 620/1223) ait *el-'Umde*, *el-Muğni*, Ebü'l-Berekât Mecdüddin Abdüsselâm b. Abdullah b. Teymiyye'ye (ö. 652/1254) ait *el-Muharrer*, İbn Müflîh el-Makdisî'ye (ö. 739/1338) ait *Kitâbü'l-Fürû'*, Ebü'l-Ferec İbn Kudâme'ye (ö. 682/1283) ait *eş-Şerhu'l-Kebîr* sayılabilir. Müteahhirîn eserlerinin başlıcalarından Alâeddin el-Merdâvî'nin *el-İnşâfı*, Haccâvî'nin (ö. 968/1560) *el-İknâ'i*, Futûhî'nin (ö. 972/1564) *Münteha'l-irâdâtı*, Buhûtî'nin (ö. 1051/1641) *Keşşâfü'l-kınâ'i* sayılabilir. bk. Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem*, 218-236; İbn Abdurrahman, *el-Menhecü'l-fikhî*, 177-197.

⁷⁵ İbn Nâsır, "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd", 2: 2-30.

mezhep ihdas ettikleri şeklindedir. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın hareketinin beşinci mezhep olduğunu iddia edenlere göre Vehhâbîler Ahmed b. Hanbel'in mezhebine sığınarak yeni bir oluşumun uğrayacağı taarruzdan kendilerini korumaya çalışmaktadırlar. Yani temelde kabul edilen bir mezhebe dayanılarak yeni bir mezhep kurulmuştur.⁷⁶ Bu sebepten dolayı Vehhâbîler yeni bir mezhep olmadıklarını sürekli vurgulamak ihtiyacı hissetmişlerdir.⁷⁷ Beşinci mezhep meselesiyle ilgili sorulan soruya Muhammed b. Abdülvehhâb'ın ailesinden Abdüllatîf b. Abdurrahman şöyle cevap vermiştir: “Muhammed b. Abdülvehhâb'ın davetine mezhep denemez, o dindir, millettir. Zira Tevhit, Allah'ın dini, İbrâhim'in milletinin, diğer bütün nebîlerin dinidir. O, Hz. Peygamber'e vahyedilen İslâm'dır. Allah Teâlâ âyetlerde⁷⁸ mezhep değil din demektedir. Ulemâ arasında yaygın olan filanın mezhebi gibi kullanımlar farklı görüşte olmak mânâsındadır. Delile vâkîf olduktan sonra hükme ulaşmak sadece dört imama tahsis edilemez. Onlardan önce de sonra da ulemâ ihtilâf etmişlerdir.”⁷⁹

Vehhâbîler mezheplerin inkârı şeklinde açık bir tutum sergilememekle birlikte, hükümlere doğrudan ulaşma, delile uygun hüküm hangi mezhepte ise alma gibi söylemleriyle mezhepler üstü bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Nitekim bu konuda yapılan eleştirilerden biri de her bir mezhepten kendilerine uygun buldukları görüşleri aldıkları kalanları ilga ettikleridir.⁸⁰

Vehhâbîliğin yeni bir mezhep olduğu iddialarının yanısıra, itikâdî ve siyasî bir hareket oldukları yönünde değerlendirmeler de mevcuttur.⁸¹ Henry Laoust'a göre, “Vehhâbîlik, hem dinî hem siyasî hem de Arapçı ve müslüman bir hareket-

⁷⁶ Herrâş, *Hareketü'l-Vehhâbiyye reddün 'alâ makâlin li Doktor Muhammed Bahâ fi nakzi'l-Vehhâbiyye*, 30. Burada Vehhâbîler'in fûrûda Hanbelî oldukları onların asıl farklı yönelimlerinin usûle ilişkin olduğu anlatılmaktadır.

⁷⁷ Akl, *İslâmiyye lâ Vehhâbiyye*, 32.

⁷⁸ İşaret edilen âyetler şunlardır: “Öyle ise sen de dini Allah'a has kılarak O'na kulluk et. İyi biliniz ki hâlis din yalnız Allah'ındır” (Zümer 39/2-3); “Halbuki onlara, ancak dini Allah'a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O'na kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte bu dosdoğru dindir” (Beyyine 98/5).

⁷⁹ *ed-Dürerü's-seniyye*, 1: 439-440; *Mecmû'atü'r-resâil ve'l-mesâilî'n-Necdiyye*, cem: Süleyman b. Sehmân, tashih ve ta'lik: Muhammed Reşîd Rızâ (Mısır: Matba'atü'l-Menâr, 1345), 3: 367-368; Akl, *İslâmiyye lâ Vehhâbiyye*, 158.

⁸⁰ Herrâş, *Hareketü'l-Vehhâbiyye reddü 'alâ makâlin li Doktor Muhammed Bahâ fi nakzi'l-Vehhâbiyye*, 33-34.

⁸¹ Üzüm, “Mezhep”, 528.

tir... Vehhâbîliğin esas gayesi, yalnızca Necid bölgesinde değil, fakat bütün Arap ülkelerine uzanan bir Sünnî devlet kurmak ve ilk arılığı ile İslâm'ı yeniden tesis etmektir.”⁸² Eserinde Osmanlı Devleti'nin resmî görüşünü yazdığı ve Osmanlı devlet adamlarının Vehhâbî hareketini buna göre değerlendirdikleri söylenen Cevdet Paşa'ya (ö. 1895) göre Necid ahalisi ve Hanbelî ulemâsından olan Muhammed b. Abdülvehhâb Ehl-i sünnet ve cemaate muhalif bir mezhep ihdas etmiştir.⁸³

Vehhâbî hareketini mezheb-i cedîd” olarak tasvir eden Cevdet Paşa, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın aslında isyan çıkaracak bir kimse olmadığını, Muhammed b. Suûd'la yaptığı ittifak sebebiyle tehlikeli hale geldiğini söyler.⁸⁴ Muhammed b. Suûd ve Muhammed b. Abdülvehhâb arasında yapılan ittifakta siyaset ve din eşit düzlemde ele alınmış ve tarafların yetki sahaları belirlenmiştir. Muhammed b. Abdülvehhâb, Muhammed b. Suûd'a davetinin amaçlarını, kelime-i tevhit, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkeri ve cihadı açıklayıp, Necid halkının yapmakta olduğu tevhide aykırı şeylerden ve bunların ıslah edilmesi gerektiğinden bahsetmiş, kendisine yardım ederse Allah'ın ona yardım edeceğini ve Necid'e hâkim kılacağını söylemiştir. Bunun üzerine İbn Suûd iki şart ileri sürmüştür. Birincisi, yardımı neticesinde başarılı olmaları halinde Muhammed b. Abdülvehhâb'ın kendilerini terketmemesi, ikincisi ise kendilerine bağlı kabilelerden hasat zamanı uyguladıkları düzenlemeye karşı çıkılmamasıydı. Muhammed b. Abdülvehhâb birinci şartı kabul etmiş, ikinci şart ile ilgili yapılacak fetihler sayesinde Allah'ın kendisine bahşedeceği ganimetlerin kendisi için daha hayırlı olacağını söylemiştir. Böylece Muhammed b. Abdülvehhâb ile İbn Suûd arasında 1157 (1744) yılında yapıldığı söylenen ancak yazılı bir metni bulunmayan ittifakla Vehhâbî düşüncesi bir devlet projesinin temelinde yayılmaya başlamıştır.⁸⁵

⁸² Fatih M. Şeker, *Osmanlılar ve Vehhâbîlik: Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbîlik Risâlesi* (İstanbul: Dergâh Yay. 2007) 90.

⁸³ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet* (Dersaaset: Matbaa-i Osmaniyye, 1309), 7: 182-186; Fatih M. Şeker, “Vehhâbîliğin Osmanlı Mütefekirleri Üzerindeki Etkisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4, sy. 21 (Bahar 2012): 2- 5.

⁸⁴ Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, 7: 193; Sayın Dalkıran, “*Târîh-i Cevdet*'te İslâm Mezhepleri I”, *AÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19, sy. 20 (Erzurum 2002): 224.

⁸⁵ Ebû Bekir Hüseyin b. Gannâm, *Târîhu Necd*, thk. Nâsırüddin Esed, 2. baskı (Beyrut: Dârü's-Şürûk, 1985), 87; Hüseyin Halef eş-Şeyh Hazal, *Târîhu'l-Cezîreti'l-'Arabiyye fi 'asri's-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*, (Beyrut: Dârü'l-Kütüb, 1968) 149-156; Abdullah b. Abdurrahman b. Sâlih, *Ulemâi Necd hilâle*

2.3. Hanbelî Mezhebine Mensubiyetliğin Anlamı

Vehhâbî düşüncesi açısından Hanbelî mezhebine mensup olmanın olumlu bir mânâyı içerdiğini söylemek mümkündür. Zira bununla yeni bir mezhep olmadıkları söylemlerini desteklemiş olmaktadır. Ancak akli ve nakli delilleri kabul etme ve kullanma usûlü konusunda Hanbelî mezhebi hakkındaki genel tasvir, diğer mezheplerden daha katı bir yaklaşıma sahip olduğu şeklindedir.⁸⁶ Buna bağlı olarak da Vehhâbîler, tasvir biraz daha katılaştırılarak tanımlanmaktadır. Hanbelî düşüncesi hakkındaki bu fikrin, Batılı oryantalistlerle özellikle ilk İslâm hukuku araştırmacılarından Goldziher (ö. 1921) ile başlamış ve yerleşmiş olduğu söylenmiştir.⁸⁷ Goldziher Hanbelîler'in selefi İslâm'ın temsilcileri olduklarını söylemiş, onları metodolojik katılık ve sefefe aşırı bağlılıkla itham etmiştir.⁸⁸ Hanbelîlerin yanısıra İbn Teymiyye de oryantalistler tarafından kabul görmemiştir. İbn Teymiyye'nin kabul görmemesinde Hristiyan ve Yahudilere karşı reddiyeler yazması etkili olmuştur.⁸⁹ George Makdisi'ye (ö. 2002) göre İbn Teymiyye'nin sevilmemesinin sebebi Vehhâbîler'in birinci ilham kaynağı sayılmasındandır.⁹⁰ XIX. yüzyıldan sonra İbn Teymiyye ve Hanbelî mezhebi hakkındaki bu negatif tutum iyice geliştirilmiş; onların ileri sürdükleri selefi anlayış İslâm düşüncesinin merkezinin dışında kabul edilmiştir. Hanbelî mezhebine mensubiyet ve İbn Teymiyye'nin ilham kaynağı olması, onlar hakkında yapılan bütün tanımlama ve yaklaşımların ileri boyutuyla Vehhâbîler içinde geçerli olması sonucunu doğurmuştur.

2.4. Bir Mezhepten Başka Bir Mezhebe İntikal ve Dört Mezhep Dışındaki Âlimlerin Görüşlerinin Alınması Hakkında

Vehhâbîler'e göre, bir kişinin, âlimlerin, mezhep mensuplarının söylediklerine muhalif bir delil olmadığı zaman mevcut hükmü kabul etmesi câizdir.

semâniye kurûn, 138-139; Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükrî b. Abdullah b. Mahmûd Âlûsî, *Târîhu Necd* (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1925), 110.

⁸⁶ Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem*, 199-199.

⁸⁷ Natana J. DeLong Bas, "Muhammad Ibn Abd Al-Wahhab: An Intellectual Biography" (Ph.D., Georgetown University, 2003), 176.

⁸⁸ Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem*, 199; Bas, "Muhammad Ibn Abd Al-Wahhab: An Intellectual Biography", 176.

⁸⁹ Bas, "Muhammad Ibn Abd Al-Wahhab: An Intellectual Biography", 176.

⁹⁰ Bas, "Muhammad Ibn Abd Al-Wahhab: An Intellectual Biography", 176.

Vehhâbîler böyle bir durumda imamların reylerini kendi reylerine tercih ettiklerini, çünkü onların sahâbîye daha yakın oldukları ve delillerini bizzat onlardan aldıkları için kendilerine üstün saydıklarını söylemektedirler.⁹¹ Delilin bulunduğu yerde başka bir mezhebin hükmüyle amel etmek konusunda İbn Teymiyye'ye tâbi olan Vehhâbîler, hiçbir sebep yokken veya dünyevî bir sebeple mezhep değiştirmenin de câiz olmadığı⁹² görüşündedir.

Hammad b. Nâsır, bir mezhepten diğerine intikal konusunda diğer yaklaşımlarında olduğu gibi delile dayanan düşünce şekliyle hareket eder. Ona göre bir mezhep görüşünün diğer mezhep görüşüne delil açısından üstünlüğü ortaya çıkmışsa intikal vâcip olur. Ancak heva veya dünyevî bir sebepten dolayı mezhep değiştirmek câiz değildir. Örnek olarak da şüf'ayı vermiştir: Bir kişi şüf'a hakkını elde etmek için "Bu konuda Ebû Hanîfe'nin görüşü tercihe şayandır" derse bu câiz olmaz. İbn Nâsır'ın verdiği diğer bir örnek ise dede ile kardeşlerin birlikte olduğu miras meselesidir. İbn Nâsır, kişiye sağladığı fayda sebebiyle başka mezhebe intikal ve ruhsatla amel etmeye örnek olarak verdiği meseleyi şöyle tasvir eder: Bir kişi ölüye nispetle kardeş olur ve dede ile beraber bulunur da üç mezhebin hükmü ile yani kardeş dedeye takdim edilir derse veya ölüye nispetle dede olur, kardeşlerle beraber bulunur da Ebû Hanîfe'nin mezhebine göre yani dede kardeşleri mirastan düşürür derse bu câiz olmaz. Ona göre kişinin lehte de olsa aleyhte de olsa hak ile amel etmesi gerekir, gerek mutaassıbane mezhep görüşüyle gerekse ruhsatla amel eden mazmumdur hevasına uymuştur.⁹³

Mezhep taassubunu reddeden Vehhâbîler bağımsız hukukçuların ve tâbii kalmamış mezhep imamlarının metodoloji ve görüşlerinden de faydalanmışlardır. Zâhirî mezhebi bunlardan biridir. Mu'tezilî düşünceye karşı İbn Hazm'ın görüşleri Vehhâbî kaynaklarda bulunmaktadır. Ancak Vehhâbîler'in kıyasa yaklaşımları, kıyas, istihsan, rey gibi aklî yönü bulunun hiçbir kaynağı kabul etmeyen Zâhirîler'den farklı olmuştur.

SONUÇ

Vehhâbî ulemâsı taklidi tamamen reddetmemiş; içtihat ile geçmişin bütün sorunlarının çözüleceğini iddia etmemiş; taklidi ve içtihadı bir arada kullanan bir

⁹¹ *ed-Dürerü's-seniyye*, 4: 14.

⁹² Useymîn, *Muhammed b. Abdilvehhâb hayâtühû ve fikrühû*, 151.

⁹³ İbn Nâsır, "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd", 2-3: 2-30.

yöntem izlemişlerdir. Yapılan vurgu mezheplerin hukuk muktesebatının körü körüne taklit edilmemesidir. Ancak mezheplerin Kur'an ve sünnetin ruhuna uygun olan hükümlerini kabul etmekte bir sakınca görülmemiştir. İctihat ve taklidi bir arada değerlendiren Vehhâbîler'e göre icthâat istitâati olan için mecburidir. Bir kişi dinin hükümlerini anlamak için bütün gayretini sarfetmelidir. Ancak buna ehil olmayanlar ister âvam isterse mezhep içi mukallit olsun taklit zaruridir.

Muhammed b. Abdülvehhâb ve tâbileri hareketin beşinci, yeni bir mezhep olmadıklarını, kimseyi fikhî, kelâmî, sûfî herhangi bir oluşuma yönlendirmediklerini birçok yerde vurgulamakta; bununla birlikte mezheplerin din olmadığını, yeni bir mezhep amaçlansa bile bunun sakıncası olmayacağını söylemektedirler. Muhammed b. Abdülvehhâb'ın mezhep tercihi ve diğer mezheplere karşı tutumu "Muhammed b. Abdülvehhâb, Hanbelî'dir ancak mezhep taassubu yoktur, delilin kuvvetli olduğu yerde diğer mezhep görüşlerini de alır" şeklinde özetlenmiştir. Ancak buradaki mensubiyetten, delile bakmaksızın kabul etmek anlamındaki taklit değil, delilin uygunluğu sebebiyle tâbi olma anlamındaki ittibâ kastedilmiştir.

İlk dönem Vehhâbî ulemâsı icthâat, taklit, mezhep gibi konularda İbn Teymiyye'nin düşüncelerini neredeyse birebir almış, kendilerine has bir düşünce geliştirmemişlerdir. Bu husus da dikkate alındığında makale konusu olan meselelerde Vehhâbî düşünürlerin hemen hepsinin yönetime dair yaklaşımlarını üç maddede toplamak mümkün görünmektedir. Birincisi dinin hükümlerini anlamak için istitâati olanın icthâat etmesinin zaruriliği, ikincisi ihtilaf durumunda meselelerin Kur'an ve sünnete arzı; üçüncüsü delilin varlığının her türlü mezhep görüşünü geçersiz kılmasıdır.

KAYNAKÇA

- el-Akl, Nâsır b. Abdülkerîm. *İslâmiyye lâ Vehhâbîyye*. Riyad: Dâru Künûzi İşbiliyâ, 2004.
- Atalay, Hakan. *Islahat Hareketleri ve Selefilik*. Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- Apaydın, Yunus. "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21: 432-445. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

- Aybakan, Bilal. “Şâfiî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38: 233-247. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Bas, Natana J. DeLong. “Muhammad Ibn Abd Al-Wahhab: An Intellectual Biography”. Ph.D., Georgetown University, 2003.
- El-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiü’s-saħiħ*. thk. Takıyyüddin en-Nedvî. 15 cilt. Beyrut: Dârü’l-beşairi’l-İslâmiyye, 1432/2011.
- el-Atram, Sâlih b. Abdurrahman. “İ’timadü fıkħî da’veti’ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb ‘ale’l-kitab ve’s-sünne”. *Buħûsü usbû’i’ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb* içinde, 1: 243-376. Riyad: Câmi’atü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye. 1983.
- Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*. Dersaaset: Matbaa-i Osmaniyye, 1309.
- Calder, Norman. “İbn Âbidîn’in ‘Ukudü Resmi’l-Müftî” Adlı Risâlesi. çev. Şenol Saylan, *Usûl Dergisi*, sy. 2 (Temmuz-Aralık 2004): 189-208.
- Crawford, M. J. “Wahhâbî Ulama and the Law” 1745-1932. M.Ph., University of Oxford, 1980.
- Dalkıran, Sayın. “Târîh-i Cevdet’te İslâm Mezhepleri I”. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy.20 (Erzurum 2002): 219-252.
- ed-Dürerü’s-seniyye fi’l-ecvibeti’n-Necdiyye*. Cem. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî el-Kahtânî en-Necdî. 16 cilt. Baskı yeri ve yayınevi yok, 1994-1999.
- Fazlurrahman. *İslâm*. çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın. Ankara: Selçuk Yayınları, 1981.
- Hazal, Hüseyin Halef eş-Şeyh. *Târîhu’l-Cezîreti’l-‘Arabiyye fi ‘asri’ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb*. Beyrut: Dârü’l-Kütüb, 1968.
- Herrâş, Muhammed Halîl. *Hareketü’l-Vehhâbiyye reddün ‘alâ maķâlin li Doktor Muhammed Bahâ fi naķzi’l-Vehhâbiyye*. Medine: Câmîatü’l-İslâmiyye, 1396.
- İbn Gannâm, Ebû Bekir Hüseyin. *Târîhu Necd*. thk. Nâsirüddin Esed. Beyrut: Dârü’ş-şürûk, 1985.
- İbnü’l-Haccac, Ebû’l-Hüseyin Müslim el-Kuşeyrî en-Nisabûrî. *Saħiħu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt. İstanbul: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, [t.s.].
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî. *Sünenu İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 cilt. Kahire: Dârü İhyâi’t-türasi’l-Arabî, 1395/1975.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî. Lisânü'l-'Arab. 15 cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, t.s.
- İbn Süleyman et-Temîmî en-Necdî, Muhammed b. Abdülvehhâb. *Müellefâtü's-Şeyhi'l-İmâm Muḥammed b. Abdilvehhâb*. tashih: Abdülazîz Rûmî, Seyyid Hicâb. 12 cilt. Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1206/1792.
- İbn Nâsır, Hammad. "Risâletü'l-ictihâd ve't-taklîd". *Mecmû'atü'r-resâil ve'l-mesâilî'n-Necdiyye* içinde. Tashih ve ta'lik: Muhammed Reşîd Rızâ. 2: 2-30. Mısır: Matba'atü'l-Menâr, 1344.
- İbn Abdurrahman, Sâlih b. Muhammed. *el-Menhecü'l-fıkhî li eimmeti'd-da'veti's-Selefiyyeti fi Necd*. Riyad: Dâru's-sumey'i, 2000.
- İbn Teymiyye. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. 20 cilt. Riyad, 1991/1412.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1996.
- el-Kattan, Manna'. "İ'timadü da'veti's-Şeyḥ Muḥammed b. Abdilvehhâb 'ale'l-kitab ve's-sünne". *Buhûsü usbû'i's-Şeyḥ Muḥammed b. Abdilvehhâb* içinde, 1: 211-239. Riyad: Câmî'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye. 1983.
- Kavak, Özgür. Şah Veliyyullah Dihlevî'nin İctihad Anlayışı. Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mâlikî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kaya, Eyyüp Said. "Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdîd", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 25 (2011): 27-50.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefî Söylem*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Mecmû'atü'r-resâil ve'l-mesâilî'n-Necdiyye*. Cem: Süleyman b. Sehmân. Tashih ve ta'lik: Muhammed Reşîd Rızâ. Mısır: Matba'atü'l-Menâr, 1345.
- Özel, Ahmet. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 1-27. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Rasheed, Madawi. *Contesting the Saudi State: Islamic Voices From a New Generation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- es-Sicistanî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî Ebû Dâvûd. *Kitâbü's-Sünen/ Sünenu Ebû Dâvûd*. thk. Muhammed Avvame. 5 cilt. Cidde: Dârü'l-kible li's-sekafeti'l-İslâmiyye, 1419/1998.

1354 | Turhan, K The Status of İjtihād in the Early Period of Wahhābī ...

- Şener, Abdulkadir. "İslâm Hukukunda İctihad ve Taklit Problemi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24, sy. 1 (1981): 375-387.
- Şeker, Fatih M. *Osmanlılar ve Vehhâbilik: Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbilik Risâlesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- Şeker, Fatih M. "Vehhâbilîğin Osmanlı Mütefekkirleri Üzerindeki Akisleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, sy. 21 (Bahar 2012): 329-358.
- Et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmiü'l-kebîr*. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1996.
- Türkel, Rifat. "Suûdî Arabistan Dışında Vehhâbilik Etkisi (19 ve 20. yüzyıl)". *Selefilik içinde*, 115-136. Konya: y.y., 2016.
- El-Useymîn, Muhammed bin Sâlih. *Muhammed b. Abdilvehhâb hayâtühû ve fikrühû*. Riyad: Dârü'l-ulûm, 1992/1412.
- Üzüm, İlyas. "Mezhep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 526-532. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Vassiliev, Alexei. *The History of Saudi Arabia*. New York: New York University Press, 2000.
- Vogel, Frank Edward. "Islamic Law and Legal System Studies of Saudi Arabia". Ph. D., Harvard University 1993.
- <http://almeshkat.net>
- <http://waqfeya.com>
- <http://shamela.ws>
- <https://archive.org>